

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Taalbenadering en taalhouding in werk van Jacob Israël de Haan: zuiverheid, gekunsteldheid, dubbelzinnigheid, expressiviteit

Nederveen-Barendregt, T.

Citation

Nederveen-Barendregt, T. (2023, April 4). *Taalbenadering en taalhouding in werk van Jacob Israël de Haan: zuiverheid, gekunsteldheid, dubbelzinnigheid, expressiviteit*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3590169>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3590169>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 3

Het politiek-retorische doel van taal

“Het is heel moeilijk iemand te overwinnen, die zich niet verdedigt”.
(De Haan, *Besliste Volzinnen* 27)

In hoofdstuk één heb ik aan de hand van De Haans proefschrift *Rechtskundige Significa* onderzocht hoe De Haan streefde naar een logische taal voor de rechtspraak en daartoe de taal *an sich* als uitgangspunt nam: betere taal zou leiden tot beter recht en uiteindelijk tot een meer rechtvaardige samenleving. De Haan wilde hiertoe de taal regenereren en ontdoen van elke dubbelzinnigheid. In hoofdstuk twee heb ik De Haans flexibele benadering ten opzichte van taal besproken aan de hand van de vier aspecten “referentialiteit”, “kunstmatigheid”, “arbitrariteit” en “subjectiviteit”. Zuiverheid van woordgebruik, zoals in hoofdstuk één leidend is, wordt in hoofdstuk twee vervangen door gekunsteldheid in de vorm van vreemde woordcombinaties en neologismen. De Haan verwerkt bovendien verschillende codes uit diverse literaire stromingen in de romans *Pijpelijntjes* en *Pathologieën*, waarmee hij verschillende leeshoudingen kan oproepen. In dit hoofdstuk nu gaat het om de oproep tot solidariteit in, mét en dóór taal binnen een specifieke historische context, namelijk de tijd waarin De Haans reisverhaal *In Russische Gevangnissen* is geschreven.²⁴

---

24 In dit reisverhaal schrijft De Haan ook over “Zorg voor de misdadige jeugd”, pp. 31-48. Dit gedeelte wordt door mij niet uitgebreid behandeld, alleen wanneer het relevant is voor de situatie van de politieke gevangenen. Uit dit hoofdstuk kunnen we opmaken dat De Haan rond 14 april 1912 een bijeenkomst voor jongeren bezoekt.

We noteren de jaren 1912 en 1913, enkele jaren voordat de revolutie van 1917 de situatie in Rusland grondig zou veranderen. In de inleiding van *In Russische Gevangenen* beschrijft de Nederlandse schrijver, journalist en uitgever W.J. Simons dat in de tijd dat De Haan de gevangenen bezocht de Russische regering en maatschappij gedomineerd werden door reactionaire partijen (10).²⁵ Deze partijen worden later in het boek door De Haan specifiek benoemd: de adel, het leger, de geheime politie, de ambtenaren en de kleine Russische boeren (25). Eenieder die verdacht werd van revolutionaire ideeën of gezindheid, zoals de revolutionairen, marxisten en kropotkinisten (24), werd gevangen genomen, soms met of zonder proces verbannen naar Siberië en op die manier het zwijgen opgelegd (10). De rol van Tsaar Nicolaas II in dit proces omschrijft De Haan als “[...] de keizer is wellicht niet slecht en pathologisch wreed, maar zeker is hij zwak en angstig van aard. Zijn omgeving heeft hem geheel en al overtuigd, dat het intellectuele deel van het volk zijn afzetting wil, zijn dood en een republiek” (23).²⁶

De onmenselijke levensomstandigheden van de politieke gevangenen in de Russische gevangenen die hij bezocht en het gebrek aan enige vorm van rechtvaardigheid raakten De Haan diep en deden hem besluiten over de misstanden, zoals hij ze zag en interpreteerde, te publiceren in enkele Nederlandse tijdschriften. Daarbij was hij uiterst voorzichtig, omdat hij de levens van de gevangenen niet extra in gevaar wilde brengen. Ondanks zijn voorbehouden, als iemand die rechtvaardigheid wil betrachten en de ander geen pijn wil doen of in gevaar wil brengen, was hij vastberaden de misstanden in enkele van de Russische gevangenen aan de kaak te stellen en het in zijn ogen corrupte politieke systeem van de Russische regering te onthullen. Hoe pakt De Haan dit aan? Wat is zijn methodiek en vooral: op welke manier zet hij dit keer de taal in?

De Haan streeft naar rechtvaardigheid, gerechtigheid, het ethisch “goede”, en heeft daarbij een taal nodig die de potentie heeft om de politieke waarheid te

---

25 Meer informatie over de situatie in Rusland in de periode rond de reizen van De Haan naar Rusland is te vinden in o.a. *Tragedie van een volk, de Russische Revolutie 1891 – 1924* (2017) van Orlando Figes; *De Russische Revolutie, een nieuwe geschiedenis* (2017) van Sean McMeekin; *Oorlog & Revolutie: De ondergang van tsaristisch Rusland* (2015) van Dominic Lieven; “Jacob Israël de Haan en de Russische politieke gevangenen” van Hans Driessen in *Rusland in Nederlandse ogen, een bundel opstellen* (1986).

26 Figes beschrijft de Tsaar op de volgende wijze: “Terwijl het land dieper en dieper in chaos wegzonk, bleef hij zijn dagboek vullen met korte, onbenullige opmerkingen over het weer, het gezelschap bij de thee en het aantal vogels dat hij die dag had geschoten,” p. 245.

spreken. Hij kiest in deze politieke strijd voor de inzet van verschillende genres en stijlfiguren, waardoor die strijd een distinctief literair karakter krijgt. Dat wil zeggen, De Haan gebruikt zijn taal als politiek wapen. Als zodanig en in deze context komt hij conceptueel in tegenspraak met zichzelf. Het gebruik van retorische stijlfiguren, zoals ironie, staat bijvoorbeeld haaks op datgene wat De Haan in zijn proefschrift *Rechtskundige Significa* zo fel bepleit: vermijd dubbelzinnigheid. Voor een betere en zuivere taal in de rechtspraak dient de taal slechts voor één uitleg vatbaar te zijn (cf. hoofdstuk één). In dit hoofdstuk wil ik betogen dat De Haan merkt dat de basale rechtsregels in de Russische gevangenschappen met voeten worden getreden en dat dit niet op te lossen is met zuivere, logische en eenduidige taal. In relatie tot de politieke gevangenen ontstaat er een probleem dat te omschrijven valt aan de hand van de volgende vraag: hoe kan De Haan de taal inzetten om het Russische rechtssysteem te bekritisieren en acties van solidariteit te genereren? De kritiek kan niet rechtstreeks geuit worden, want dan zou hij direct het land uitgezet worden. De kritiek moet daarom verkapt plaatsvinden. De Haan kiest daarom voor de retorische stijlfiguur van ironie. Ironie staat weliswaar haaks op zuivere en logische taal, maar biedt tegelijkertijd ruimte om zaken te benoemen die anders onbenoembaar zijn of blijven. De kernspanning in De Haans *In Russische gevangenschappen* die ik dus wil onderzoeken is die tussen ironie en zuivere taal.

In Russische gevangenschappen lijkt in eerste instantie een reisverhaal, een beschrijving van een reis door Rusland aan de hand van persoonlijke waarnemingen. Bij een reisverhaal speelt 'kijken' een cruciale rol. De genreposities en de verschillende stijlfiguren die we in de tekst aantreffen, zijn het resultaat van de verschillende manieren waarop De Haan kijkt én schrijft. Maar kijken en schrijven in dit werk ontwijken tezelfdertijd een eenduidige genre-aanduiding. In de loop van de tekst *In Russische gevangenschappen* vormen zich verschillende posities, die zich conformeren aan, of die corresponderen met, verschillende genres: reisverhaal, rapportage, lyriek, narratief proza, lied en gedicht. De Haan ageert binnen deze wisselende kaders als ironicus versus voorvechter; retoricus en liberale ironicus versus parrèsiaast; reporter/journalist versus hulpverlener; jurist versus aanklager; beschouwer versus onderzoeker; activist versus gelovige. Die verschillende posities lijken niet verenigbaar te zijn in, of reduceerbaar tot slechts één positie. Sterker nog, deze posities gaan soms de confrontatie met elkaar aan, lopen door elkaar heen, spreken elkaar tegen of vloeien in elkaar over. Hieronder zal ik dit met behulp van een aantal passages nader toelichten. Duidelijk wordt dat De Haan aan het einde van zijn verhaal geen liberale ironicus meer kan zijn. De situatie in de

gevangenissen provoceert hem tot het aannemen van de positie van een politieke activist, een strategische voorvechter van de universele rechten van de mens. Maar ook in die positie 'beheerst' hij de taal van de macht onvoldoende om het lot van de politieke gevangenen te wijzigen. Slechts in de positie van gelovige kan hij enige vrede vinden in de situatie, omdat hij God ziet als de enige die recht kan bewerkstelligen voor de politieke gevangenen. Aan de positie van gelovige gaan andere posities vooraf die ik wil beschrijven, te beginnen met De Haan als reiziger, flaneur en waarnemer.

3.1 Posities vanuit het perspectief van kijken

3.1.1 Kijken op afstand: flaneur, emigrant, reiziger, toerist

Om de manier waarop De Haan kijkt en observeert wanneer hij zich onder politieke gevangenen begeeft te conceptualiseren, vergelijk ik de Ruslandreis eerst met enkele reizen die hij heeft gemaakt in zijn leven. Mijn vragen zijn: vanuit welke motivatie maakt De Haan een bepaalde reis; heeft zijn reis een specifiek doel en welk inzicht levert zijn reis op? De antwoorden op deze vragen geven een beeld van de aard van zijn kijken, observaties en taalgebruik. In het kader van zijn observaties is de vraag waarop De Haan zijn blik richt tijdens het reizen. Ik kies hier bewust het woord 'reizen' omdat het woord 'reis' een statische connotatie heeft en het bij De Haan meer gaat om 'het onderweg zijn'.

De Britse kunstcriticus John Berger geeft in de televisieserie *Ways of Seeing* (1972) de volgende beschrijving van een manier van kijken die ik relevant acht voor De Haan:

The way we see things is affected by what we know and what we believe. [...] We never look at just one thing; we are always looking at the relation between things and ourselves. Our vision is continually active, continually moving, continually holding things in a circle around itself, constituting what is present to us as we are (9).

Onze blik is constant in beweging en daarbij is kijken, aldus Berger, "an act of choice" (8). Datgene waar De Haan zijn blik op richt is een bewuste keuze, ingegeven vanuit algemeen heersende maar ook persoonlijke normen en waarden, over rechtvaardigheid, bijvoorbeeld, of ingegeven vanuit algemene en persoonlijke

kennis, zoals de kennis van het recht. De Haan verkiest, in dat kader, vooral ook die dingen te zien die hij voor zijn verhaal belangrijk acht. Voor een goed begrip van dit proces is het besef belangrijk dat Berger beklemtoont: “seeing comes before words” (8). Het kijken is er eerst en dan pas de woorden om dat kijken in weer te geven. In de context van het expressievermogen van de taal is het interessant dat ook Berger stelt, net zoals De Haan constateert in hoofdstuk één van dit proefschrift, dat datgene wat we zien nooit ‘gedekt’ of volledig weergegeven kan worden door woorden: “[...] seeing which comes before words, and can never be quite covered by them, [...]” (8). Taal schiet, om met de woorden van De Haan te spreken, tekort. Belangrijk om vast te houden voor hetgeen volgt, is dat het in het geval van de reizen van De Haan gaat om persoonlijke waarneming gericht op of vanuit een bepaald belang, waarbij het gekozen taalgebruik cruciaal is voor De Haan en de lezer.

Twee reizen die ik hieronder bespreek hebben na het schrijven van zijn reisverhaal *In Russische gevangenissen* plaatsgevonden. Ik acht deze reizen echter relevant voor de manier van kijken en schrijven voor De Haan. In 1919 onderneemt De Haan een grote reis van Amsterdam naar Jeruzalem en de ervaringen die hij opdoet schrijft hij op en zijn in feuilletonvorm gepubliceerd in het *Het Algemeen Handelsblad*.²⁷ In 1921 maakt De Haan een vakantiereis door een gedeelte van Palestina, vastgelegd in *Palestina*, in gezelschap van Abdoel Salaäm, de oudste broer van zijn Arabische vriend Adil Effendi. De genoemde reizen van De Haan zijn ieder verschillend van karakter en doel en we zien De Haan dan ook in verschillende hoedanigheden.

Wanneer De Haan uit Amsterdam vertrekt om naar zijn nieuwe woonplaats Jeruzalem te gaan, reist hij door en verblijft hij kort in enkele grote steden, zoals Londen, Parijs, Rome, Napels en Cairo. Zijn positie hier is analoog aan die van een flaneur, een typisch modernistische figuur, die de vluchtige drukte van de steden en de massa's in zich opneemt. Het is voor hem, zoals Baudelaire beschrijft in *The Painter of Modern Life and other essays*: “[...] an immense joy to set up house in the heart of the multitude, [...] the fugitive and the infinite” (9). Dat hoeft overigens niet alleen een bron van vreugde te zijn. Voor iedereen die door de stad beweegt, kan dat ook vermoeien. In feuilleton vijf “Een tocht door Parijs” schrijft De Haan

---

27 In de jaren 1919 – 1924 was De Haan aangesteld als correspondent van het *Algemeen Handelsblad*, met het verzoek om over de toenmalige politieke situatie te schrijven.

bijvoorbeeld dat de drukte van de stad hem vermoeit: “is dit de stem van Parijs na de stem van London? Het jaagt voorbij mijn huis als een zee in een woedende wind. Ik ben stads-ziek bij tijden”.

De figuur van de flaneur gaat met deze reis echter ook over in die van een andere, meer modernistische figuur: de *exile* of emigré.²⁸ Enerzijds is deze lange reis op zichzelf slechts een middel voor De Haan om zijn uiteindelijke bestemming, Jeruzalem, te bereiken. Anderzijds helpen het reizen en het verhalen over het reizen hem om zijn heimwee naar Amsterdam en zijn vrienden te verwerken en zich voor te bereiden op een totaal ander leven, dat van emigrant in Jeruzalem. Zo schrijft hij in feuilleton twee “Heengaan uit Holland”

Wanneer gij dit lezen zult, heb ik Holland reeds verlaten. En er zijn breede streken van wind en water tusschen u en mij. [...] Dit zijn de dagen van scheiding, die ik thans beleeft. [...] Zeker, ik hoop nog wel eens in Holland weder te komen, maar dat zal als een gast zijn.

De eerste twintig feuilletons gaan over zijn reizen. Eenmaal in Jeruzalem aangekomen zal hij zich richten op de verslaglegging van de politieke situatie aldaar. In die eerste feuilletons zien we dat De Haan gebruikmaakt van verschillende genres, net zoals hij dit doet in *In Russische gevangnissen*. Zijn proza, gegoten in de genres van dagboek en rapportage, wordt afgewisseld met poëtisch proza, liederen en een gedicht. Zodoende zien we De Haan in de positie van reiziger, toerist, flaneur, autobiograaf, journalist en rapporteur.

In het boek *Palestina* daarentegen volgen we De Haan op zijn vakantie in Palestina, los van zijn werk in Jeruzalem, als hij geniet van het gezelschap, de natuur en het onderweg zijn: “Wij zijn weggereden. O, het is héél goed te wonen in Jeruzalem, [...]. Maar het is óók wel eens goed weg en ruim te zijn. Vooral op zoo eenen mooien lentedag in den winter” (31). De inzet van deze reis is pure ontspanning; de reis zelf is het ultieme doel. In deze reis is De Haan de reiziger, vakantieganger, iemand die geniet van het onderweg zijn. Het genre dat De Haan hier hanteert is het dagboek; per dag beschrijft hij wat hij ziet en ervaart. Hij gebruikt korte zinnen, die vaak maar voor één uitleg vatbaar zijn: “Des morgens krijgt men zijn ontbijt.

---

28 Over deze figuur, zie bijvoorbeeld Shulamith Behr and Marian Malet, eds., *Arts in Exile in Britain, 1933–1945: Politics and Cultural Identity* (Amsterdam: Rodopi, 2005).

Er is een tafel. Maar geen tafelkleed. Er zijn geene borden. Maar er is een jampot. We hebben vanmiddag zoete bloemkool gegeten. Gepeperde aardappelen met kip” (58). Ook herhaalt hij zich regelmatig, in bijna dezelfde zinnen, maar hij doet dit over het algemeen op een luchtige en ontspannen wijze: “Mooi handwerk uit Anatolië, zooals men niet meer ziet gemaakt” (32); “Het mooie handwerk van Anatolië, dat men nu niet meer ziet gemaakt” (33); “Abdoel Salääam heeft zich gewikkeld in de witte, warme deken, die het mooie handwerk van Anatolië is” (51); “Ik heb mij alweer gewikkeld in de warme wollen deken van Abdoel Salääam, het mooie handwerk van Anatolië” (92). Er zit, anders gesteld, weinig tot geen expliciete politieke lading in deze tekst. In *Palestina* is zijn kijken en schrijven niet politiek gericht, maar ontspannend, en de taal ontspant zich dienovereenkomstig. Het is alsof de repetitie van de taal performatief reflecteert dat de reis repetitief van karakter is.

Later werden de feuilletons zo politiek beladen dat er veel kritiek op De Haan kwam vanuit Nederland en werd er soms afgezien van publicatie (Fontijn 446-449). Evenzo politiek beladen is zijn manier van kijken en schrijven tijdens de reizen die De Haan maakte naar Rusland, die ik in de volgende sectie zal bespreken.

3.1.2 Politiek en humanitair kijken: jurist, onderzoeker, verslaggever, aanklager

In de periode 1912-1913 bezoekt De Haan een aantal keren Rusland. Tijdens zijn tweede reis rond 15 februari 1913 hoopte De Haan “iets goeds te bereiken voor de gevangenen in het algemeen en voor sommigen van hen in het bijzonder” (De Haan, *In Russische gevangnissen* 140). Op voorhand al leek deze reis weinig kans van slagen te hebben: “Met een hart vervreten van leed, deed ik deze reis” (140). De Haan werd “van andere, zéér goed ingelichte zijde” gewaarschuwd dat zijn brieven aan gevangenen geopend werden (140). Ook ontving hij zelf bericht van personen om hen niet te komen opzoeken. De Haan voelde zelf dat zijn gangen in St. Petersburg werden nagegaan en dat hij bewaakt en achtervolgd werd. Uiteindelijk begreep hij dat “een verder verblijf te Petersburg geen nut [had]. Van alle kanten werd ik gewaarschuwd en bedreigd. Zó vertrok ik, met een vertrek dat veel van een vlucht had” (143).

Kropotkin, die zoals vermeld in de inleiding, De Haan steunde in zijn missie, werd beschouwd als de bekendste Russische revolutionaire balling van vóór 1917. Hij stond, volgens de Britse historicus Orlando Figes, op de lijst van gevangenen die “klinkt als een erelijst van de Russische radicale en revolutionaire bewegingen” (Figes, *Tragedie van een volk* 170). In *The Terror in Russia, an Appeal to the British Nation* beschrijft Kropotkin de toenmalige situatie rond de politieke vrijheid in zijn

land. Hij doet een oproep aan het Britse volk en andere geciviliseerde landen tot solidariteit, om een einde te maken aan het lijden van een groot gedeelte van de Russische bevolking (1, 75). Vanuit dit perspectief zijn de woorden van De Haan in *In Russische Gevangnissen* te plaatsen: “De schanddaden, die Peter Kropotkin vermeldt in *La Terreur en Russie* staan helaas veel dichterbij de waarheid. Natuurlijk, dat een man als Kropotkin niet in Rusland leven mag” (22). De Haan had niet alleen de gruwelijke verhalen gelezen, maar vanwege zijn reis door Rusland ook informatie uit de eerste hand. Zijn persoonlijk onderzoek accordeert met datgene wat Kropotkin schrijft: “Ik geloof, ik ben er van overtuigd, dat de feiten in het artikel in de *Humanité* en in de brochure van P. Kropotkin waar zijn” (85).

De schrijfstijl van De Haan in *In Russische Gevangnissen* lijkt bij vlaggen zelfs op die van Kropotkin, met name als het gaat om rapporteren, het geven van kale feiten en cijfers. De Haan citeert soms bijna letterlijk, maar niet altijd helemaal correct, de aantallen gevangenen die Kropotkin noemt in hoofdstuk één van *The Terror in Russia*.²⁹ Dat De Haan deze cijfers overneemt, geeft aan dat hij het volste vertrouwen heeft in de correctheid en juistheid daarvan en Kropotkin ziet als dé autoriteit als het gaat om de situatie van de politieke gevangenen in Rusland in die tijd.

Het verschil tussen Kropotkin en De Haan is dat Kropotkin meer handelt vanuit humanitair perspectief (Kropotkin schrijft dit boek voor het Engelse volk terwijl hij in het Verenigd Koninkrijk is) en De Haan meer vanuit politiek perspectief. Waar Kropotkin geen namen van “civilised countries” noemt, doet De Haan dat wel. Het statement van Kropotkin: “But one of the greatest achievements of modern civilization is precisely the feeling of intimate kinship among all nations” (75) is deels politiek, maar vooral humanitair van aard, zoals ook vermeld in de inleiding: “The statement is non-political and deals with the question from a purely humanitarian standpoint”. Kropotkins statement overstijgt met zijn aandacht voor het universele, humanitaire, als het ware het politieke. Het statement van De Haan is duidelijk politiek en daarbij ook ingegeven door zijn emotie: “Wanneer een tiende deel van hetgeen in de Russische gevangnissen en in Siberië geleden

---

29 Kropotkin schrijft: “In 1905 the average daily figure for all the prisons of the Empire was 85,000; it reached 111,000 in 1906; 138,000 in 1907; 170,000 in 1908, and on February 1, 1909, it was 181,137”, p. 9. De Haan schrijft: “In 1905 waren in Rusland 90 000 gevangenen, in 1906 reeds 111 000. In 1907 steeg het aantal tot 138 000 en in 1909 boven 170 000”, p. 50.

wordt, gebeurde in Peru, in de Kongo, in de Portugese koloniën, dan zouden de Engelse en de Franse bladen niet zwijgen en lijden” (De Haan, *In Russische gevangenissen* 26). De Haan heeft hier wel een punt door indirect te verwijzen naar de ruimte, die het Europese politieke klimaat van die tijd bood, om humanitaire misstanden aan te kaarten, zoals ook Kropotkin kan doen in een ‘veilige’ Britse omgeving.

De Haan opereert via zijn tekst ook als een aanklager. Hij spreekt zowel de Fransen en Engelsen aan op hun gedrag dat gericht is op economisch belang en doet dat in niet mis te verstane woorden: “Engeland en Frankrijk hebben de macht van Rusland nodig en zij vrezen, dat een revolutie het land financieel en militair verzwakken zou” (23). Dit geldt ook voor de joodse bankiers die hij eveneens rechtstreeks en onverbloemd aanspreekt: “[...] wanneer de joodse bankiers ophielden Rusland te helpen aan geld, zolang Rusland de joden verdrukt” (32). Het is in dit rechtstreeks adresseren, en door de rol van aanklager, dat het reisverhaal veel meer wordt dan een reisverhaal en dat hierdoor ook de rol van taal verandert.

De reizen naar Rusland fungeerden als middel om enkele Russische gevangenen te bezoeken en contact te kunnen maken met enkele politieke gevangenen. De indrukken die De Haan tijdens de bezoeken opdoet, verwerkt hij in *In Russische gevangenissen*, met als doel zijn engagement te tonen met het lot van de politieke gevangenen. Zo bezien hebben De Haans reizen naar Rusland meer weg van een politieke interventie. Echter, er gebeurt nog iets meer. De verhalen die De Haan heeft opgetekend tijdens zijn reizen naar Jeruzalem en door Palestina zijn persoonlijk van aard, hebben betrekking op hemzelf. In *In Russische Gevangenissen* zien we dat De Haans eigenbelang, het opdoen van kennis van het Russische rechtssysteem, interfereert met de belangstelling in de ander en de schrijvende omstandigheden van de politieke gevangene. Deze interferentie leidt uiteindelijk tot een sterk engagement van De Haan met het lot van de politieke gevangenen en een gevoel van verbondenheid, van solidariteit met mensen die op de een of andere manier onrecht aangedaan worden. Het is niet voor niets, zoals eerder vermeld in de inleiding van dit proefschrift, dat Jan Broekman De Haan noemt als voorloper van Amnesty International.

Maar de solidariteit waar ik eerder over sprak, krijgt wel een geheel andere lading, en impliceert een andere houding ten opzichte van taal. De Haan start in de rol van objectieve verslaglegger van de situatie in verscheidene gevangenissen in Rusland. Als rechtenstudent is hij geïnteresseerd in objectief werkmateriaal. Maar hij eindigt in de rol van een gepositioneerde en emotionele voorvechter van

de rechten van de politieke gevangenen. Deze transformatie van posities, van een objectieve verslaglegger naar een gepositioneerde aanklager en voorvechter, zien we terug in zijn schrijfstijl in *In Russische gevangenissen*. Zijn aanvankelijk wat afstandelijke proza, zijn constatieve taalgebruik, het beschrijven van kale feiten, cijfers, aantallen, officiële geschriften, wordt afgewisseld met geëngageerd proza, liederen en een gedicht en felle oproepen tot solidariteit met behulp van retorische stijlfiguren.

Die afwisseling vindt soms abrupt plaats, zonder duidelijke overgang in het verhaal. Zo bevat het werk een lied waarin De Haan in de laatste strofe schrijft dat “dit lied stikt in mijn hart”, als hij aan de jonge gevangene George denkt. Als het lied ten einde is volgt er een witregel waarna De Haan op een bijna klinische manier melding maakt van het feit dat sinds 1909 “in Rusland de voorwaardelijke invrijheidstelling [is] ingevoerd”.

Mijn lied stikt in mijn hart als 'k aan u denk,
Muren des daags en 's nachts voor bed een plank.
Neergeslagen de vlucht van uwe jeugd (62).

Sinds de zomer van 1909 is in Rusland de voorwaardelijke vrijheidstelling ingevoerd (63).

Dit is niet zozeer een verschuiving in rollen of posities (bijvoorbeeld van objectieve verslaglegger naar geëngageerde voorvechter van de rechten van de mens), als wel een meerstemmigheid door het samengaan van verschillende rollen die zich op verschillende wijzen verhouden tot taal. De meerstemmigheid van rollen wordt door het verhaal van *In Russische gevangenissen* opgeroepen: de complexiteit van de situatie van de politieke gevangenen vraagt om steeds verschillende “petten”.

De Haan is naast verslaglegger van de situatie in enkele Russische gevangenissen ook onderzoeker. Informatie voor zijn onderzoek heeft hij ingewonnen bij bekenden. Hij schrijft: “En verder: ik heb nabije aanverwanten onder de Russen en vele goede bekenden, waardoor mijn inlichtingen beter zijn dan van een reiziger, die geheel vreemd komt in het land” (19).

Wie die bevriende Russen zijn wordt niet vermeld, zodat aan de objectiviteit van die informatie getwijfeld kan worden. Hoe het ook zij, De Haan ziet zichzelf als een betrouwbare bron van waarneming voor de buitenwereld en zijn

publicaties dienen als compensatie voor de vooroordelen die er in Nederland zouden leven (19).

Echter, hoe De Haan ook zijn best doet om een juiste weergave van de situatie te schetsen, hij is zich terdege bewust van zijn relatief kleine bijdrage. Immers, hij is slechts enkele weken in Rusland geweest en de tijd dat hij daar was, was hij “dof en duizelig” (109). De Haan zelf omschrijft de onvolledigheid van zijn onderzoek als volgt:

Natuurlijk is mijn onderzoek niet volledig geweest. Er zijn zevenhonderd gevangenen in het Russische Rijk. Ik zag er zeven en zeker de beste. Van de ellende van de ballingen in Siberië zag ik niets. Ik bezocht de gevangenen in de zomer. Hoe is de toestand in de winter? (114)

De Haan beseft heel goed dat wat hij gezien heeft slechts een “topje van de ijsberg is”: het aantal bezochte gevangenen (7 van de 700) en de periode waarin de bezoeken plaatsvonden (in de zomer en niet in de lente, herfst en winter) tonen hem niet de hele werkelijkheid. Deze onvolkomenheid in representativiteit zou als een zwakheid in zijn werk *In Russische Gevangenen* aangemerkt kunnen worden, maar ik wil betogen, dat die vermeende zwakheid een krachtige keerzijde heeft en wel deze: ze schept ruimte voor de verbeelding. Want als de situatie in 7 van de 700 gevangenen in de zomer al zo schrijnend is zoals De Haan beschrijft, hoe moet de situatie dan wel niet zijn in de andere seizoenen en dan niet alleen van die 7 maar van alle 700 gevangenen? Door de zwakheid en de onvolkomenheid van zijn representativiteit te benadrukken, zet De Haan de lezer aan tot nadenken en spreekt hij het vermogen van diens verbeelding aan. Zijn persoonlijke verhaal krijgt op die manier een belangrijke sociale en ideologische functie die het streven naar universele solidariteit, gerechtigheid en rechtvaardigheid dient.

Maar indien ik hier de literaire status van De Haans tekst benadruk, impliceert dit dat de posities van De Haan als neutrale jurist, als beschouwende verslaggever, als wetenschappelijk onderzoeker, en zelfs als aanklager onder druk komen te staan. De Haan is zich hier zelf van bewust. Wat hij heeft kunnen onderzoeken is slechts gebaseerd op datgene wat de Russische regering hem bewust wilde laten zien. De taal van de onderzoeker, aanklager, verslaggever is gebaseerd op feitelijkheden, geconstateerd door de waarneming van De Haan zelf. Alles wat hij *niet* te zien kreeg, en dat is veel meer dan wat hij gezien heeft, frustrereert hem dan ook uitermate. Hij wordt als het ware gedwongen om zijn toevlucht te nemen tot de

stijlfiguur van ironie, om een feitelijke taal te vermengen met “literaire taal”. Zijn frustratie zet hem aan tot het aannemen van de persona van *ironicus*, waarmee hij datgene wat hij ziet, wil vatten in een taal die voor meerdere uitleg vatbaar is. Daarmee verschuift de nadruk op vormen van kijken – en hoe datgene wat gezien is verwoord kan worden – naar een nadruk op vormen van spreken.

3.2. Posities vanuit het perspectief van spreken

3.2.1 Spreken in bedekte termen: de (liberale) *ironicus*

De *ironicus* De Haan is aan het woord in een zin als deze: “En als ik niet meer mag gaan, laat dan anderen gaan, daar toch de Russische gevangenen zo heerlijk wijd openstaan (*Démenti* blz. 26, *Notice* blz. 6)” (81). De Haan vermeldt hier tussen haakjes zijn eigen afkortingen van twee belangrijke officiële geschriften opgesteld door de Russische regering. De volledige namen zijn, respectievelijk: *A propos des bruits sur les prétendues oppressions des détenus dans les prisons russes. Démenti officiel* en *Notice sur le développement de l'organisation des prisons et du système pénitentiaire en Russie de 1905-1910* (21).³⁰ De Haan roept die bronnen zowel op, als dat hij er afstand van neemt.

De hierboven geciteerde zin bevat een ernstig gemeende oproep, maar heeft tegelijk een duidelijke ironische teneur. Het is in de eerste plaats ironisch dat De Haan in dit citaat de twee geschriften aanhaalt die hij ontvangen heeft van de Russische regering in St. Petersburg “met verzoek daarvan in mijn publikatie melding te willen maken” (21). De Haan maakt inderdaad in *In Russische Gevangenen* regelmatig melding van deze twee geschriften, die volgens de Russische regering de waarheid vertellen over de situatie in de Russische gevangenen en de behandeling van de politieke gevangenen en daarmee alle geruchten over mogelijke mishandelingen ontkent. Echter, zoals De Haan schrijft “zeer betrouwbaar lijken mij die officiële geschriften niet” (22). Ter illustratie noemt hij een voorbeeld van de onbetrouwbaarheid van de officiële geschriften. Een aantal hospitalen van

---

30 Nederlandse vertaling van de *Démenti officiel*: “Officiële ontkenning van de geluiden over vermeende onderdrukkingen van gedetineerden in de Russische gevangenen”; Nederlandse vertaling van *Notice*: “Notitie over de ontwikkeling van de organisatie van gevangenen en het penitentiaire systeem in Rusland van 1905-1910”.

particulieren en verenigingen op een oorlogsterrein geven hun aantal gevallen van dysenterie naar waarheid op. Hierdoor krijgen zij een veel slechtere naam dan de militaire hospitalen op hetzelfde oorlogsterrein, waarvan de chefs – die een geheim telegram uit St. Petersburg hadden ontvangen – op straffe van ontslag, verboden werden om überhaupt gevallen van dysenterie te vermelden. “Wie deze en vele dergelijke dingen weet en wie een aantal Russische gevangenen heeft bezocht, welke waarde kan hij hechten aan *les données officielles, scrupuleusement contrôlées*³¹ (Démenti blz. 13)” (22).

Als jurist moet dit De Haan hebben verbijsterd. Het recht wordt immers met voeten getreden door de inzet van taal: woorden en in dit geval woorden gecombineerd met de opgave van cijfers worden als wapens ingezet om de waarheid te verdraaien en te verbloemen. Maar het typeert eveneens de jurist De Haan dat hij de Russische regering het voordeel van de twijfel geeft: “Ik zal Notice en Démenti uitvoerig vermelden, juist omdat ik zulke zware beschuldigingen tegen de Russische regering moet uitspreken en ook de Russische regering heeft recht volledig in haar verdediging te worden gehoord” (22). Maar, later, wanneer zijn positie aangaande de Russische regering verzwakt is door de reacties op enkele van zijn gepubliceerde artikelen in Nederland, schrijft hij: “Natuurlijk, dat mijn artikelen niet een parafrase zijn van de officiële geschriften van de Russische regering. Ik heb de feiten beschreven zoals ik meende, naar mijn beste weten, dat zij waren” (123-124).

In de tweede plaats is het de ironie die ontstaat door de woorden dat de deuren van de gevangenen “wijd open [zouden] staan”, volgens de officiële geschriften. Het woord ‘wijd’ heeft een positieve connotatie: open, breed en ruimtelijk in letterlijke zin; transparant, voor iedereen toegankelijk in figuurlijke zin. De ironie van het woord “wijd” is, in deze context, dat in werkelijkheid de deuren van de Russische gevangenen “potdicht zitten”, niet alleen in de letterlijke betekenis van “hermetisch gesloten zijn”, maar ook in de figuurlijke betekenis van “van de buitenwereld afgesloten zijn”. De gevangenen mogen, zo schrijft De Haan, eens per maand een brief schrijven aan “echtgenoten en zeer nabije bloedverwanten” (56). In de brief is het verboden “over het leven in de gevangenis te schrijven, te klagen [...]” (56). De brieven die gericht zijn aan de gevangenen worden “gehavend of vernietigd” (56). Ook de bezoektijden zijn aan strenge eisen onderhevig: bezoek

---

31 Nederlandse vertaling: “nauwkeurig gecontroleerde officiële gegevens”.

eens per maand voor de duur van een kwartier van alleen een naaste bloedverwant. Het bezoek vindt plaats in open ruimtes, waarbij de bezoeker en de gevangene elkaar kunnen spreken van achter tralies, in de nabijheid van een bewaker. Het onbeschrijflijke lawaai van al die mensen tegelijk in één ruimte maakt gevangenen zenuwachtig. Zij willen, zo schrijft De Haan, onder zulke omstandigheden geen bezoek meer ontvangen. Op deze manier worden de gevangenen afgesloten van nieuws uit de buitenwereld en hun geliefde familie. Tegelijkertijd krijgt de familie weinig of niets te horen en te zien van hun geliefde gevangene. En juist dat afgesloten zijn van de politieke gevangenen van de buitenwereld en hun familie is wat De Haan wil doorbreken met zijn tekst *In Russische Gevangnissen*. Wat De Haan daarbij doet is het bewust inzetten van een retorische stijlfiguur, de figuur van ironie. De vraag is waarom De Haan zich bedient van die stijlfiguur.

De Canadese literatuurcritica Linda Hutcheon vraagt zich dat meer in het algemeen af in haar boek *Irony's edge: The theory and politics of irony*. Ze schrijft:

Why should anyone want to use this strange mode of discourse where you say something you don't really mean and expect people to understand not only what you actually mean and expect people to understand not only what you do mean but also your attitude toward it? (10)

In dit werk richt Hutcheon zich specifiek op “ironie in actie”. Zij stelt zich de vraag hoe en waarom ironie wordt ingezet als een discursieve strategie en onderzoekt daarbij de gevolgen van zowel het slagen als het mislukken van het inzetten van ironie.³² Haar kernpunt is dat ironie een gebruik van taal is waarin iemand niet werkelijk meent wat hij zegt, terwijl datgene wat bedoeld wordt toch overkomt bij een publiek. Hoe verhoudt deze opvatting van ironie zich tot De Haans posities van jurist, verslaglegger, onderzoeker en aanklager?

Welnu, De Haan laat ironie in actie komen omdat hij niet anders kan. In de persona van ironicus kan De Haan, verhuld, dat is in verhullende bewoordingen en bedekte termen, dingen zeggen die hij uiteindelijk bedoelt. Want, zoals eerder vermeld, wanneer De Haan de Russische regering direct aanvalt, loopt hij het risico uitgezet te worden. Hij moet zijn boodschap verpakken en dat doet hij met ironie,

---

32 Hutcheon's studie is bewust niet gebaseerd op Socratische of Romantische ironie, die o.a. een bepaalde visie op het leven nastreeft. Haar focus ligt op ironie in woorden en structuren (3).

want: “Irony removes the security that words mean only what they say” (Hutcheon 14). Ironie schept ruimte voor dubbelzinnigheid en juist die dubbelzinnigheid is nodig om zijn boodschap te communiceren en zijn lezer in beweging te krijgen. De ironie van de zender zorgt in dit kader voor ongemakkelijkheid bij de ontvanger – “Irony obviously makes people uneasy” (14) – en het is juist die ongemakkelijkheid die De Haan wil opwekken. Met de inzet van ironie streeft De Haan ernaar een morele en maatschappelijke discussie op gang te brengen: een discussie die draait om de (on)toelaatbaarheid van situaties zoals die van de politieke gevangenen in het toenmalige Rusland.

Het antwoord op de vraag *hoe* De Haan ironie inzet is meer complex. De Haan zet ironie in als een interactief proces tussen zender en ontvanger, analoog aan het communicatiemodel van Jakobson. In de context van ironie schrijft Hutcheon: “Someone attributes irony, someone makes irony happen” (6). Het is van cruciaal belang dat de lezer de boodschap die De Haan in zijn ironie verwerkt als zodanig herkent, erdoor geraakt wordt en er iets mee doet. In principe daagt De Haan de lezer uit tot het worden van een goede verstaander. Alleen dan kan het ironische spel kans van slagen hebben. De spanning van ‘ironie in actie’ zit, met andere woorden, in de overdracht, de ontvangst en de ruis die daartussen zit. Zowel zender als ontvanger dienen spreekwoordelijk op dezelfde golflengte te zitten om ironie te laten slagen.

Maar, om met Hutcheon te spreken, “this social act called ‘irony’” (10) kan ook mislukken, niet het gewenste effect hebben of “mean different things to the different players” (11). Zo kan het voorkomen dat de zender een boodschap zonder ironische intentie verstuurt, die door de ontvanger wordt geïnterpreteerd als een boodschap met een ironische lading. Een dergelijk voorval zien we wanneer De Haan het heeft over “een voortreffelijk volk als het Russische” (30). Een goede verstaander zou hier kunnen twijfelen aan De Haans gebruik van het woord “voortreffelijk”. Binnen de context van de tekst *In Russische Gevangnissen* zou er alle reden zijn om het woord “voortreffelijk” dat De Haan hier gebruikt voor het gehele Russische volk in twijfel te trekken. Immers, het reactionaire deel van het volk zou, volgens De Haan, al buiten de term “voortreffelijk” vallen. Het woord “voortreffelijk” krijgt hiermee onbedoeld een ironische en ambigue lading. Dit ambigue spanningsveld tussen zender, ontvanger en ironie omschrijft Hutcheon als de complexe natuur van het creëren van ironie: “the complex inclusive, relational and differential nature of ironic meaning-making” (13). Of, om in de lijn van Rorty te spreken: ironie is noodzakelijk contingent. Immers, ironie wordt, zoals elk

spreken, “gemaakt” binnen een steeds veranderende context, met andere doelen, door andere personen, vanuit verschillende perspectieven en met de potentie van slagen en mislukken (Rorty, *Contingentie, Ironie & Solidariteit* 19-20).

Los van de contingentie kan ironie ook worden gebruikt om de wrangheid van situaties juist extra intensiteit te geven. Een voorbeeld in *In Russische gevangnissen*:

De Russische gevangenisartsen, voor zover zij bestaan, hebben in de vreemde een slechte naam. Volgens de regering ten onrechte (Démenti blz. 11). [...] In de Kresty-gevangenis te Sint Petersburg zijn 2372 gevangenen. Mijn geleider deelde mee, dat aan die gevangenis tien doktoren verbonden zijn, die beurtelings aanwezig zijn. Ik kon evenwel niet één van hen ontdekken, en zag alleen een leeg spreekkamertje. De dokter was net uit. (69-70)

De ironie zit vooral in de laatste zin: als er tien doctoren aan de gevangenis verbonden zouden zijn, maar geen één is er te bekennen, zal het vast zijn dat de dokter van dienst net even uit was. Hiermee zet De Haan de Russische regering op een nette manier te kijk en geeft hij ook aan dat de facto gevangenen zonder medische zorg zitten.

Een ander voorbeeld: “Er is in geen enkele strafcel, die ik zag, een bel. Het heet, dat de gevangenen kunnen roepen of kloppen, maar er zijn veel te weinig bewaarders en bovendien slaan die harder dan dat ze lopen” (72). De ironie zit in de woorden “die slaan harder dan dat ze lopen”. Het is niet alleen opnieuw een verwijzing naar de slechte behandeling van de gevangenen door het Russische rechtssysteem, het is ook een ironische verschuiving van het slaan op een deur naar het slaan van gevangenen. Nog een voorbeeld dat betrekking heeft op het aantal hongerstakingen en zelfmoorden dat in bepaalde gevangnissen voorkomt:

Enige tijd geleden werden die gevangnissen bezocht door de heer De Khroulev. Hij vond er natuurlijk alles blagopoluchno, dat wil zetten: in orde. Behalve nitchewó [niets] heb ik blagopoluchno wel 't meest in Russische gevangnissen gehoord. [...] De rest is duidelijk: de boeken zijn uitgelezen en nu zijn de gevangenen weer bezig met hun gewone amusement: zelfmoord en hongerstaking. (102)

De ironie zit deels in het gebruik van de woorden “amusement” en “blagopoluchno”. De Haan bedoelt natuurlijk dat het verblijf in de gevangenis allesbehalve amusant en zeker niet in orde is. Maar het is vooral het ironische slot dat bijna huiveren doet: het bestempelen van zelfmoord en hongerstaking als amusement. Een laatste voorbeeld, van in dit geval aanvallende ironie, gaat over Joseph Minor, een politieke gevangene die tot acht jaar dwangarbeid is veroordeeld en wiens broer hoogleraar in de neurologie is aan de universiteit van Moskou. De Haan schrijft:

Wie zich verbaast, dat een jood hoogleraar kan zijn aan een Russische universiteit moge weten, dat de benoeming van professor Minor van lange jaren geleden dateert, uit die domme dagen, toen men nog niet had begrepen, dat joden geen mensen zijn. Dit besef is tegenwoordig zéér levendig. (104)

Middels dit citaat, vooral door het gebruik van het woord “domme” in samenhang met de laatste zin, geeft De Haan niet alleen Rusland een veeg uit de pan, maar ook alle (toekomstige) aanhangers van het antisemitisme. Wat De Haan ironiseert is het feit dat je dom bent als je joden als mensen ziet. Het tegendeel van deze opvatting is natuurlijk wat hij bedoelt: dat je dom bent als je joden *niet* als mensen ziet. De Haan trekt hier het concept van domheid in relatie tot het mens zijn van de joden in een breder verband dat de grenzen van Rusland overstijgt.

Deze voorbeelden geven weer hoe De Haan ironie retorisch inzet en voor zich laat werken. Maar hoe verhoudt dat retorisch gebruik van ironie zich nu tot de “liberale ironicus”? In de positie van ironicus zien we De Haan optreden in de politieke arena van het Russische rechtssysteem. Hij gebruikt de retorische stijlfiguur van ironie om ondanks de belemmeringen toch te kunnen zeggen wat hij op zijn hart heeft. Maar ook als ironicus dient De Haan alert te zijn op zijn taal. Hij wil niemand kwetsen en zeker geen aanleiding geven tot nog strengere maatregelen tegen de politieke gevangenen. Zo schrijft hij tijdens zijn tweede reis naar Rusland: “Om niemand te compromitteren vernietigde ik mijn dagboek en adressenboekje” (141). Het is in deze situatie dat we de positie van de ironicus zien verschuiven naar die van de liberale ironicus.

De liberale ironicus is een figuur, die door Rorty in *Contingentie, Ironie & Solidariteit*, als volgt wordt gethematiseerd: als een “liberaal”, “voor wie wreedheid het ergste is wat we doen” (36) en als een “ironicus”, “die de contingentie van zijn

of haar meest centrale overtuigingen en verlangens onder ogen ziet” (36). Ironie wordt in deze context dus niet beschouwd als een retorische stijlfiguur, maar als het actuele besef dat onze opvattingen het product van tijd en toeval zijn. De taal die de liberale ironicus inzet in het belang van rechtvaardigheid en geïnspireerd door een bepaalde situatie, het publieke vocabulaire, aldus Rorty, kan dubbelzinnig en voor meerdere uitleg vatbaar zijn. Bijvoorbeeld door de inzet van de stijlfiguur van ironie, waarmee dubbelzinnigheid van woorden een feit is. De Haan speculeert op de dubbelzinnigheid van taal in zijn proefschrift: “voor spreker en toehoorder heeft hetzelfde woord evenmin gelijke betekenis” (*Rechtskundige Significa* 14), maar het is ook die dubbelzinnigheid waartegen hij ageert in zijn proefschrift en waarvan hij zich bewust is en blijft.

De liberale ironicus, aldus Rorty, is iemand die leeft vanuit de hoop dat het lijden ván mensen verminderd zal worden dóór mensen (Rorty 36). En dit moreel bewustzijn kan worden aangemoedigd, door een bepaalde situatie op een andere wijze of opnieuw te beschrijven (21). Dat is precies wat De Haan hier doet. Met ironie, in de positie van ironicus, beschrijft De Haan de situatie van de toenmalige politieke gevangenen in Rusland opnieuw. De dubbelzinnigheid van zijn woorden, opgeroepen door de inzet van ironie, schept ruimte voor de positie van liberale ironicus. De Haan kan in bedekte, nieuwe termen de oproep tot solidariteit voor de politieke gevangenen laten horen. De Haan zet daarbij zijn eigen positie op het spel en maakt zichzelf kwetsbaar; hij schrijft op het scherpst van de snede, in de wetenschap dat hij in de gaten gehouden wordt. Het eerdergenoemde citaat van De Haan “En als ik niet meer mag gaan, laat dan anderen gaan, daar toch de Russische gevangenen zo heerlijk wijd openstaan (Démenti blz. 26, Notice blz. 6)” (81) kan ook gelezen worden als de bevestiging en acceptatie van die mogelijke dreiging. Als liberale ironicus plaatst De Haan zijn handelen in een relationeel en sociaal perspectief en wil hij een houding aannemen die in het voordeel is van de ander en van hemzelf. Maar ook in de persona van liberale ironicus en ondanks de dreigementen die hij voelt, kan De Haan niet zwijgen over datgene wat hij ziet en hoort. Het is zoals hij zelf schrijft “En ik zeg de waarheid. Dat is een zaak van mijn geweten” (111). Op deze wijze verschuift de persona van liberale ironicus naar weer een andere persona, analoog aan de parrèsias van Foucault.

3.2.2 Vrijmoedig spreken: de parrèsias

Eerder in dit proefschrift zijn de concepten van Foucaults parrèsias en parrhêsia, zoals dit staat beschreven in zijn boek *De Moed tot Waarheid*, terloops genoemd

maar het verdient in deze context nadere toelichting. De parrèsias is een figuur, die in het belang van de zorg voor zichzelf, de waarheid over zichzelf spreekt en daarbij alle consequenties aanvaardt: “De parrèsias daarentegen is de moedige, die een waarheid spreekt waarbij hij zichzelf en zijn relatie met de ander op het spel zet” (33). De taal die de parrèsias daarbij inzet, aldus Rorty, is die van het private vocabulaire (Rorty 35), noodzakelijkerwijs ondubbelzinnig en niet voor meerdere uitleg vatbaar, analoog aan de zuiverheid van de rechtstaal die De Haan bepleit in zijn proefschrift *Rechtskundige Significa*.

Foucault maakt in *De Moed tot Waarheid* een duidelijk onderscheid tussen de parrhêsia en de retorica als het gaat om de band tussen de spreker en dat wat hij zegt: “De retorica impliceert dus niet een band tussen de spreker en wat hij zegt, maar tracht een dwingende relatie, een machtsrelatie in te stellen tussen wat gezegd is en de geadresseerde” (33). Bij parrhêsia, aldus Foucault, zien we het tegenovergestelde: hier is sprake van een “sterke, manifeste, en duidelijke band [...] tussen de spreker en wat hij zegt, omdat hij zijn gedachte moet uitspreken en er bij de *parrhêsia* geen sprake kan zijn dat men iets anders zegt dan dat men denkt” (32). Waar bij de retorica de band tussen datgene wat gezegd is en de geadresseerde, de ontvanger, de kern vormt, is de kern bij de parrhêsia de band tussen de spreker en datgene wat hij zegt. Of in de woorden van Foucault: “[...] dat de retor, die een doeltreffende leugenaar is, of dat in elk geval zeer goed kan zijn, die anderen dwingt. De parrèsias daarentegen is de moedige die een waarheid uitspreekt waarbij hij zichzelf en zijn relatie met de ander op het spel zet” (33).

In het geval van De Haan, zo wil ik betogen, wordt de relatie tussen de retorica en de parrhêsia geproblematiseerd vanwege de band tussen degene die spreekt en datgene wat gezegd wordt. Deze band is ambigue bij De Haan: met de retorische stijlfiguur ironie zou De Haan, volgens Foucault, afstand nemen van de boodschap om in verdekte vorm een waarheid te spreken die niet openbaar gemaakt mag worden. Het tegendeel is waar. Ironie is voor De Haan juist een uitgelezen middel waarin hij de waarheid en zijn sterke persoonlijke emoties over de situatie van de politieke gevangenen kan overbrengen. Hierdoor kan er geen sprake zijn van afstand tussen datgene wat hij zegt en denkt. Door de strategische keuze die De Haan maakt voor de inzet van retorisch taalgebruik, kan hij uiteindelijk toch de waarheid vertellen, in bedekte vorm dat wel, maar toch. Bij De Haan lopen zo retorica en parrhêsia door elkaar heen, zijn ze met elkaar verweven.

De Haan spreekt de waarheid en doet dit in het belang van een collectief en niet voor hemzelf en kiest noodgedwongen voor retorische middelen. Hierbij

dient vermeld worden dat De Haan eigenlijk niets anders kan dan de waarheid over het collectief vertellen, juist in het belang van zichzelf. Dit aspect van parrhêsia: de waarheid spreken over een collectief, in het belang van een groter geheel, in relatie tot een “cultuur van het collectief”, met “de zorg voor zichzelf” als katalysator, is door Foucault niet uitgewerkt. Waarheidspreken, parrhêsia, in het belang van zichzelf, vereist een taal die niet voor meerdere uitleg vatbaar is: zuivere taal is een absolute voorwaarde. Ik baseer mij hier op de uitspraak van Foucault: “bij de parrhêsia [kan] geen sprake zijn dat men iets anders zegt dan dat men denkt” (32). Bij deze uitspraak past alleen een zuivere taal. Maar waarheidspreken in het belang van een collectief, merkwaardig genoeg, vraagt in de context van De Haan in zijn boek *In Russische Gevangnissen*, juist een taal die wel voor meerdere uitleg vatbaar is. Waarheidspreken in het belang van een collectief, tenslotte, is altijd politiek gekleurd. Het gaat immers om belangen en relaties tussen partijen.

Dat is één van de verschillen tussen de parrèsiast en de liberale ironicus. Waar de parrèsiast zich richt op zichzelf, zo gaat de liberale ironicus op zoek naar wij-intenties, naar solidariteit. Waar de parrèsiast de waarheid vertelt ten koste van alles, zo zal de liberale ironicus de waarheid spreken alleen als het werkt en houdt daarbij rekening met de ander, juist om de eigen positie veilig te stellen. Anders geformuleerd, de liberale ironicus is zich bewust van de contingentie van zijn eigen bestaan en historische omstandigheden en zal overeenkomstig dat bewustzijn handelen of juist niet. Waar de ware parrèsiast niet kan kiezen voor een pragmatische insteek, zal de liberale ironicus dat altijd doen.

Welnu, als we de parrhêsia beschouwen vanuit zowel het perspectief van een collectief als het belang van een individu, wat een nieuw aspect aan de parrhêsia zou toevoegen, dan kunnen we Rorty tegenspreken die beweert dat het private niet met het publieke te verenigen is. Volgens Rorty is het vocabulaire van de zelf-creatie, zoals we dat bijvoorbeeld zien bij de parrèsiast in relatie tot een “cultuur van het zelf”, noodzakelijk privé, niet-algemeen en niet geschikt voor discussie (23). Het vocabulaire van de gerechtigheid, zoals we dat zien bij de figuur van de liberale ironicus, is, aldus Rorty, noodzakelijkerwijs openbaar en algemeen, als een middel voor het uitwisselen van argumenten (Rorty 35). Wat we aantreffen bij De Haan is een bepaalde vorm van vereniging, van die twee vocabulaires in het belang van solidariteit.

Zowel voor de liberale ironicus als de parrèsiast geldt dat zij de taal beheersen. Voor de bespreking van de volgende personae laat ik zien hoe wezenlijk taal en de beheersing daarvan zijn en dat tezelfdertijd een ander soort taal zich

doet gelden. Het zijn niet zomaar andere personae, maar personae die de taal niet 'beheersen'.

3.3 Posities vanuit het perspectief van taal: 'onmondige' bezoeker en 'sprakeloze' hulpverlener

De Haan is zich bewust van, en ook open over het feit dat hij geen of nauwelijks Russisch spreekt: "In mijn nadeel had ik, dat ik slechts weinige woorden Russisch spreek en versta" (19). Toch gaat hij naar Rusland en bedient hij zich van een tolk of van een andere taal die door de politieke gevangene en hemzelf wordt gesproken en verstaan. De Haan is afhankelijk van vertalers die door de Russische regering daartoe zijn aangesteld. En het is diezelfde Russische regering die De Haan typeert in *In Russische Gevangnissen* als corrupt. De tolken vertalen vanuit het Russisch naar het Frans, Duits en Engels en vice versa, en De Haan moet erop vertrouwen dat de kennis van de tolken van de verschillende talen toereikend is. De relatie tussen de tolk en De Haan is daarom problematisch: De Haan is volledig afhankelijk van de kennis en de bereidwilligheid van de tolk om adequaat en in de juiste taal te vertalen. Hij twijfelt aan die bereidwilligheid en heeft daar ook alle reden toe, gezien het volgende citaat:

Laatste ervaring. Een van de politieke gevangenen sprak ik tweemaal. Eens in het Frans alleen; de tweede maal in het Russisch met een tolk. Hij gaf mij toen het adres van een in het buitenland gevestigde bloedverwant met verzoek die te schrijven. Volgens de tolk stonden zij geregeld in briefwisseling. Maar de tolk vertaalde in het Duits, dat de gevangene niet verstond. Waarom moest *ik* schrijven als hij zelf schreef? Van die bloedverwant kreeg ik een brief, waarin hij mij zeer dankt voor de berichten, daar hij zelf nooit antwoord op zijn brieven krijgt. (87)

Het verbaast niet dat De Haan liever geen Russische tolk bij zich had: "De regeringstolken hebben zó lang vals vertaald, tot ik ze geen van allen meer vertrouw" (92). Dit wantrouwen maakt de communicatie tussen de Haan en de politieke gevangenen er niet gemakkelijker op. Waar een vertaling een brug zou moeten slaan tussen twee mensen die elkaar niet kunnen verstaan, blijft in dit geval de kloof tussen twee mensen bestaan. De regeringstolken bekleden in dit communicatieve

proces een machtige rol. Een onjuiste en/of gebrekkige vertaling vermeerdert en benadrukt nogmaals het besef, aldus De Haan, dat “wij de zekerheid hebben, dat wij niet verstaan en niet verstaan worden” (De Haan, *Rechtskundige Significa* 15). In de context van zijn bezoeken aan de gevangenen verwacht De Haan dat de taal bewust wordt geperverteerd door de regeringstolk. De Haan ondervangt dit door zo vaak mogelijk talen te spreken die de gevangenen ook spreken of in ieder geval kunnen verstaan. Als hij te maken heeft met iemand die alleen Russisch spreekt “vroeg ik een andere gevangene, tolk te willen zijn” (De Haan, *In Russische gevangenen* 92). De Haan schakelt zo andere gevangenen in en omzeilt daarmee de inzet van een regeringstolk.

Volgens De Haan heeft hij niet het gevoel gehad dat de gevangenen hem wantrouwden. De Haan schrijft:

Het was zeker vreemd voor hen, iemand die met hoge regeringsambtenaren in de gevangenis, zó belangstellend te zien in hun ellendig lot. Ik heb het sommige gevangenen gevraagd: ‘Wantrouwt u mij niet? Denk toch aan Azef’. En het antwoord; ‘Laat Azef een vreselijke vergissing zijn geweest, in ’t algemeen is iemand, die zó spreekt en doet wel betrouwbaar... al blijft het vreemd, dat de Russische regering u maar zo vrij in de gevangenis toelaat’. (20)

De gevangenen die hij sprak hebben hem niet onaangenaam behandeld. Volgens De Haan waren de politieke gevangenen blij met zijn aandacht:

Niet één politieke heeft mij onaangenaam behandeld. Zij waren verheugd, dat er iemand bij hen kwam met berichten van buiten, en die naast hen zat op hun neergeklapt bed, voor wie zij niet gesnauwd werden in de militaire houding te staan, en die hun de hand reikte bij komen en gaan. (29)

In een brief die De Haan in het geheim ontvangen heeft, schrijft een politieke gevangene:

‘Beste, beste kameraad, ik ben zó gelukkig en zo ontroerd tot in mijn hart en ziel over al de lieve dingen die ge mij verteld hebt. Ik ben zo gelukkig, dat het toeval u tot mij gebracht heeft. Ik dank u duizend malen

voor mij zelf en voor alle kameraden, de politieke gevangenen. Wij zien hier nooit iemand, die lief en vriendelijk voor ons is'. (84)

Met zijn empathische houding plaatst De Haan zich op gelijk niveau met de politieke gevangenen en biedt hij menselijk contact aan. De Haan wil, waar hij kan, de politieke gevangenen helpen en tot steun zijn.

Echter, ook in de rollen van hulpverlener, medemens, zorgverlener en filantroop is De Haan zich bewust van het weinige dat hij met deze houding en instelling kan bereiken. De Haan realiseert zich dat hij uiteindelijk 'de taal niet beheerst of machtig is' om de gevangenen te helpen. In het volgende citaat komen die machteloosheid en frustratie paradoxaal duidelijk in taal tot uiting:

Ik heb hun boeken gegeven, vruchten en geld op hun gevangenisboekje laten schrijven. Ik zeg dit niet om te laten zien, hoe goed en gul ik ben geweest. Want men moet wel geheel en al van menselijk gevoel ontbloot zijn om niet zijn laatste bezitting te geven aan de politieke gevangenen, die hun straf veel zwaarder voelen dan de gewone gevangenen... Ik wilde iets liefs doen voor alle gevangenen. Maar ik zag er duizenden. Hoe kon ik? (21)

In de zin "Want men moet wel geheel en al van menselijk gevoel ontbloot zijn" resonanceert opnieuw de oproep van De Haan tot solidariteit met mensen die lijden. Deze oproep sluit aan bij Rorty's utopia, dat de leidraad is in zijn boek *Contingentie, Ironie & Solidariteit*: "Solidariteit wordt niet ontdekt via nadenken, maar gecreëerd (37). [...] Het wordt niet bereikt door onderzoek maar door de verbeelding, de kracht van de verbeelding om vreemde mensen te zien als mensen die ook lijden" (37). En, volgens de schrijver en filosoof Ger Groot (1954), die de inleiding heeft geschreven bij Rorty's boek, is het genre van de roman bij uitstek geschikt om onze verbeelding aan te spreken en op die manier solidariteit te genereren: "Het zijn romanpersonages, niet abstracte begrippen en idealen, die ons leren anderen te herkennen als 'een van ons' en zo, ondanks de contingentie van onze waarden, de reikwijdte van onze solidariteit steeds verder uit te breiden" (22). Vanuit dit perspectief is ook De Haans werk *In Russische gevangenis* goed te plaatsen.

Volgens De Haan kan het gewoon niet bestaan dat een mens, de wereld, zich afsluit voor en afwendt van het lot van de politieke gevangenen. Het is vooral de onrechtvaardigheid waar De Haan mee worstelt en waaraan hij uiting wil geven.

De intense worsteling die daarvan het gevolg is uit hij in een aantal liederen en een gedicht, waarmee hij de wereld wil wakker schudden en een beroep doet op zuiver geweten. In één van zijn liederen laat De Haan deze oproep in de woorden van de gevangene Joseph Minor doorklinken in zijn teksten en geeft hij stem aan de gevangene, die daar zelf niet meer toe in staat is en voert hij zichzelf op als geadresseerde:

Dit was uw woord: 'Gij zijt nog vrij, mijn makker,
Uw sterke stem bindt een talrijk gehoor,
Spreek wat wij lijden, nacht en dagen door,
Roep het geweten van Europa wakker. (113)

In hetzelfde gedicht, reageert en antwoordt De Haan op de door hemzelf gerepresenteerde woorden van Joseph Minor:

Dit was uw woord. Mijn daad? O, kon ik breken
Met mijn handen der muren barre ban.
Mijn hand is zwak. Mijn lied tart sterk. Ik kan
Met hatend woord uw bitter onrecht wreken. (113)

In de laatst geciteerde strofe gebruikt De Haan de woorden “met hatend woord” en “onrecht breken” en breekt daarmee buiten de kaders van de (liberale) ironicus en de parrèsias. De liberale ironicus en de parrèsias spreken ieder over waarheid, rechtvaardigheid en solidariteit, hetzij in dubbelzinnige, hetzij in ondubbelzinnige taal, maar *niet* in haatdragende taal. Met haatdragende taal zou De Haan voor wrekende rechter willen spelen, terwijl hij weet, vanuit zijn Joodse achtergrond, dat het onrecht alleen gewroken kan worden door God. Er staat dan ook “ik *kan* met hatend woord uw bitter onrecht wreken”, maar hij doet het niet.

In het volgende hoofdstuk komen De Haans liederen en gedicht uitgebreid aan de orde. Belangrijk voor nu is vast te stellen dat De Haan zich in zijn taalgebruik bijna letterlijk verplaatst in de situatie van de gevangene, bijna alsof hij in hetzelfde lichaam zit. Zo kan De Haan de angst verwoorden die hij voelt in het lichaam van George Dmitrenko:

‘O, knaap in ’t stijgen van uw vlucht gevangen
Als vogel en gekooid in nauw verblijf,
Hoe langt naar vrijheid uw machtloos verlangen,
Hoe kwelt angst voor wat u wacht ziel en lijf. (62)

In sommige gevallen maakt De Haan zelfs letterlijk fysiek contact, waarmee hij zijn medeleven aan een politieke gevangene wil tonen: “Ik wilde gaan, maar hij hield de hand vast, die ik hem reikte tot afscheid” (109). Daar wisselt hij de positie van aanklager in voor die van hulpverlener, een medemens. Het is een tekortschietende hulpverlener, zoals de Haan zelf toegeeft, maar toch ook iemand die zich bewust is van de taal van het lichaam; van het lichamelijke samenzijn: “Ik hield ontroerd uw handen in mijn handen, Mijn hart verstond blik, en gebaar en taal, [...]” (113). Het is de taal van het lichaam die hier een fundamenteel probleem in beeld brengt, namelijk dat van een naakt bestaan.

3.4 Posities vanuit het perspectief van een naakt bestaan en de limiet van taal

3.4.1 De pleiter

In *In Russische Gevangnissen* staat het leven van de politieke gevangenen centraal. Maar om welk soort leven gaat het? De Grieken, aldus de Italiaanse filosoof Giorgio Agamben in zijn boek *Homo Sacer, De soevereine macht en het naakte leven* (2011), gebruikten het woord *zoè* om “het naakte leven” aan te duiden: het simpele overleven van ieder levend wezen op aarde door middel van eten, drinken, slapen en het vinden van onderdak. Het woord *bios* betekende “gekwalficeerde leven”: de manier waarop de mens leeft, de keuzes die hij maakt voor zijn gezin, baan en sociale, culturele en politieke interesses en voorkeuren (7). In *In Russische gevangnissen* zijn deze twee niveaus van leven verweven in de dagelijkse realiteit van de politieke gevangene. Door middel van zijn tekst toont De Haan de lezer hoe niet alleen het *bios*, maar zelfs het *zoè* van de politieke gevangene worden verwoest door het Russische rechtssysteem en het optreden van de gevangenebevaarders. Vanwege de politieke keuzes die de politieke gevangene maakt verliest hij zijn burgerschap (*bios*) en wordt zijn naakte bestaan (*zoè*) gereduceerd tot een (absoluut) minimum.

Voor De Haan is het niet van belang of de politieke gevangene politiek links of rechts georiënteerd is, voor hem speelt alleen het gegeven dat de politieke gevangene, als andersdenkende, wordt weggezet door het Russische rechtssysteem als iemand die kwaad in de zin heeft, analoog aan een moordenaar of een misdadiger. In een brief aan De Haan schrijft een politieke gevangene hierover: “De grootste ellende voor de politieke gevangenen is de schuld van de algemene gevangenisadministratie, die ons absoluut gelijk behandelt met gewone gevangenen: straatrovers, moordenaars, dieven enz.” (De Haan, *In Russische gevangenissen* 84).

In de positie van aanklager beschrijft De Haan nauwkeurig hoe door ondervoeding, uitputting en mishandeling het lichaam en de geest van de politieke gevangenen breken. De ontberingen veranderen hen in willoze objecten, waarvan alle rechten zijn afgenomen (55). Dit proces is analoog aan wat Foucault beschrijft over hoe een bepaald machtssysteem menselijke lichamen verandert in “docile bodies” (182).³³ In de aangrijpende woorden van een politieke gevangene, komt deze verwording tot willoos object pregnant naar voren: “Ik vroeg zijn naam. Hij rustig: “Nummer honderdnegen” (95). De gevangene benoemt zichzelf niet meer als een subject, een mens, maar als een object, een nummer.

De politieke gevangene is vaak zonder een gedegen proces in de gevangenis beland. Kropotkin spreekt hierover in zijn eerdergenoemde boek *The Terror in Russia*:

Countless instances could be produced to show how the neglect of all laws has become a normal feature of the Russian Administration, and how the police officials consider themselves as the absolute rulers of the country, and therefore permit themselves the most incredible brutalities. (67)

Hij beschrijft ook hoe de politieke gevangenen in een uitzonderingspositie terechtkomen door de politieke vernieuwing van de toenmalige Tsaar, die gebaseerd was op “[...] the actual inviolability of the person, and freedom of belief, of speech, and meeting” (2). In de praktijk bleek deze “vernieuwing” een wrange en bizarre keerzijde te hebben: meedoen aan de uitnodiging van de Tsaar tot vernieuwing leidde tot een veroordeling van hoogverraad: “those who tried to realise these principles

---

33 Het essay “Docile Bodies” is opgenomen in *The Foucault Reader, An Introduction to Foucault's Thought* (1991), ed. Paul Rabinow, pp. 179-187.

have been treated as rebels, guilty of high treason” (2). In deze context refereer ik aan het eerder vermelde gedicht voor Paul Sacvaréldzé, de tweede strofe. De vetgedrukte woorden zijn zo door mij weergegeven, omdat deze refereren aan de schijnvrijheid die door de Tsaar wordt gecreëerd:

Gij streed bloedend op de open barricaden,
Droom van vrijheid in uw zacht-donker oog
Ach: toen uw macht voor de overmacht zich boog
Met last van welk wreed lot werd gij beladen! (97)

Paul Sacvaréldzé bleek één van de velen waarvoor de door de Tsaar beloofde vernieuwing anders uitpakte: de woorden “open” en “vrijheid” lijken die vernieuwing te suggereren, maar de werkelijkheid is het tegenovergestelde. Op deze manier wordt de politieke gevangene ongewild een *partisan*, zoals omschreven door de Duitse politieke filosoof en rechtsgeleerde Carl Schmitt in *The Theory of the Partisan: A Commentary Remark on the Concept of the Political* (2004): iemand die vanuit een sterk politiek engagement vecht op eigen bodem tegen de reguliere politieke situatie van zijn land (9-14). De *partisan*, de politieke gevangene in ons geval, komt op die manier naast de maatschappij te staan.

Eenmaal in het gevang, echter, wordt de positie van de gevangene eerder die van de *homo sacer*, zoals Agamben die beschrijft: “[...] *homo sacer* is hij die door het volk van een misdaad is beschuldigd; het is niet toegestaan hem te offeren, maar wie hem doodt zal niet vanwege moord worden veroordeeld” (Agamben, *Homo Sacer* 81). Analoog hieraan is het leven van de politieke gevangene vogelvrij verklaard. Iedere gevangenebewaarder mag hem mishandelen zonder dat dit gevolgen heeft voor de betreffende gevangenebewaarder. In de praktijk van de politieke gevangene is dat het geval, getuige de zin: “Ieder moment laat men ons gevoelen, dat wij eigenlijk geen mensen meer zijn, dat iedere bewaarder ons kan jijen en jouwen, beledigen, slaan, trappen, in een zwarte cel schoppen met water en brood” (De Haan, *In Russische gevangenissen* 84).

De politieke gevangenen komen in een uitzonderingstoestand, “als aanduiding voor een toestand die geen norm kent, omdat de wet zich tijdelijk terugtrekt”, aldus schrijver Thijs Menting in zijn essay “In de ban van de uitzondering”, dat betrekking heeft op Agambens denken. In dit essay citeert Menting Franz Kafka en dit citaat wil ik vanwege de relevantie hier vermelden: “Das Gericht will nichts von Dir. Es nimmt Dich auf wenn Du kommst, und es entlässt Dich wenn Du gehst”

(42). Agamben zelf beschrijft dit proces van het tot stand komen van de uitzonderingspositie in *Homo Sacer* als volgt:

[...] het naakte leven, dat zich oorspronkelijk in de marge van de politieke orde bevindt, gelijk met het proces waarin de uitzondering de regel wordt, gaat samenvallen met de politieke ruimte, waarin uitsluiting en insluiting, buiten en binnen, *bios* en *zoè*, recht en feit, in een zone komen waar hun onderscheid wegvalt. (15)

Het is die uitzonderingspositie, de rechtenloosheid van het naakte bestaan van de politieke gevangenen die De Haan wil benoemen.

De *homo sacer* zoals Agamben die beschrijft, wordt vanuit het perspectief van de Westerse wereld beschouwd als een 'heilig mens' en vanuit Romeins perspectief als iemand 'die verbannen is uit de maatschappij'. De ambiguïteit van deze notie, de dubbelzinnigheid, vinden we terug in de representatie van de persoonlijkheid van de politieke gevangenen omschreven door De Haan in *In Russische Gevangenis*. De politieke gevangene zou, metaforisch gesproken, kunnen worden beschouwd als een soort 'heilige' vanuit het perspectief dat hij geen concrete misdaad heeft gepleegd en toch tot gevangenisstraf wordt veroordeeld. Tegelijkertijd moet de politieke gevangene vanuit Russisch regeringsperspectief geweerd worden uit de maatschappij, vanwege zijn vermeend gevaarlijke politieke overtuigingen, die de soevereine macht en regering zouden kunnen ondermijnen. In feite valt de politieke gevangene hiermee buiten dezelfde wet als waardoor hij is gestraft.

Vanuit dit perspectief is de politieke gevangene een *homo sacer* bij uitstek. Immers, hoewel Agamben stelt dat "het niet toegestaan is hem te offeren", is het leven van de politieke gevangene wel degelijk opofferbaar. Het leven wordt niet letterlijk geofferd, maar van alle levenswaarde ontdaan: het naakte leven (*zoè*) blijft bestaan, aan dat van een dier gelijk; het gekwalificeerde leven (*bios*), een mens waardig, wordt 'geofferd', 'genomen'.

Dat naakte bestaan betreft in de Russische gevangenis niet alleen de gevangenen. De Haan heeft ook hier oog voor de tegenpartij, de gevangenebewaarder, de persoon die de politieke gevangene moet bewaken. Hij toont daarbij zelfs een bepaalde mate van solidariteit met hen. Immers, het beroep is, zoals De Haan dat treffend beschrijft: "volkomen geminacht" (De Haan, *In Russische gevangenis* 53). Het gaat zelfs zover dat ook de politieke gevangenen zelf de gevangenebewaarders verontschuldigen door aan te geven dat ook zij slachtoffer zijn van het Russische

beleid: “Zij weten niet beter. Zij worden zelf de gehele dag gesnauwd en gejaagd. Velen van hen zijn zenuwpatiënt zo goed als wij” (88).

Het is de teloorgang van het hierboven beschreven naakte bestaan die De Haan probeert te vangen in zijn tekst *In Russische gevangenschappen*. Het is ook dit naakte bestaan dat De Haan drijft naar de limieten van de taal; daar waar hij een beroep moet doen, via een apostrof (“[...] O, God, dat ik helpers vind [...]”), op een ander wezen (131). In het volgende hoofdstuk zal ik dit nader uitwerken.

3.4.2 De literaire klokkenluider voor mensenrechten

Het is de tragische werkelijkheid van de politieke gevangene die De Haan ziet en wil vatten in zijn tekst. De tragiek dwingt De Haan tot het aannemen van verschillende personae om de situatie in de Russische gevangenschappen in zijn ogen toereikend te kunnen beschrijven. De Haan heeft maar één doel: de toenmalige lezer bewust maken van het feit dat er in Rusland mensen zijn die op een onmenselijke en onrechtvaardige manier worden behandeld en het zwijgen opgelegd. De Haan wil met zijn tekst, zijn taal, stem geven aan diegenen die geen stem meer hebben. Hij weet tegelijkertijd, zoals hij stelt in zijn proefschrift *Rechtskundige Significa*, dat de taal per definitie als expressievermogen ontoereikend is en er geen logische en zuivere taal bestaat om waarheid te verwoorden. Maar deze door hem onderstreepte onvolkomenheid van de taal neemt niet weg dat we, aldus De Haan en Welby, moeten blijven streven om die ene taal toch zo goed mogelijk te gebruiken en in te zetten, zo nodig als een vlijmscherp wapen, gedoopt in het vuur van de ironie. Immers, taal is een machtig instrument waarmee iedere schrijver steeds opnieuw kan beschrijven hoe andere mensen zijn. In de lijn van Rorty's denken gaat het om het slechten van de tegenstelling tussen “wij” en “zij”, en deze tegenstelling is slechts te overbruggen door menselijke taal en solidariteit.

Aan het begin van dit hoofdstuk maakte ik melding van het feit dat De Haans personae niet zijn te vatten in of terug te brengen tot één persona. In dit hoofdstuk heb ik beschreven hoe De Haan van een objectieve jurist verschuift naar een geëngageerde aanklager, van een onbevangen reiziger naar een empathische hulpverlener. Waar de wisselwerking tussen verschillende personae het meest duidelijk is, in de zin van het vertellen van de waarheid, is die tussen *ironicus*, liberale *ironicus* en de *parrèsia*st. Dit trio aan personae vormt de kern van zijn verhaal *In Russische gevangenschappen*. Als *ironicus* schetst De Haan de situatie van het Russische rechtssysteem en de politieke gevangenen en gebruikt daarbij woorden die voor meerdere uitleg vatbaar zijn. Als liberale *ironicus* beseft hij dat hij zijn woorden

wel zo moet kiezen dat de politieke gevangenen daar geen nadelige effecten van ondervinden in de vorm van bijvoorbeeld extra zware straffen. Als *parrèsias*t wil hij de lezer en de wereld wakker schudden door toch de waarheid te vertellen, ondanks de gevolgen voor hemzelf.

Dit trio aan personae komt bijeen in het onderstaande citaat:

Ik heb mij in het voorgaande zorgvuldig onthouden van iedere overdrijving. Het goede heb ik met niet minder zorg vermeld dan het kwade. Maar de waarheid is: het leven van een politieke gevangene in Rusland is een langzame, wrede dood. [...] Veel kan ik niet publiceren om gevangenen niet te verraden. Als de Russische regering mij van verdichtsel of overdrijving beschuldigt, ben ik bereid weer naar Rusland te gaan en even eerlijk de toestand van de politieke gevangene te onderzoeken in andere gevangenissen (86). [...] Als zij de indruk van overdrijving maken, dan komt dat alleen doordat alles wat in twee of drie jaar is gebeurd nu bij elkaar in een klein boekje staat. (85)

De *onomwonden* waarheid is, aldus de *parrèsias*t, dat het leven van een politieke gevangene in Rusland langzaam en op een wrede manier wordt geofferd aan de dood. De *verbloemde* waarheid is, aldus de liberale *ironicus*, dat dit statement niet breeduit kan worden gepubliceerd om de levens van politieke gevangenen niet nog meer in gevaar te brengen. De *dubbelzinnige* waarheid is, aldus de *ironicus*, dat dergelijke grote humanitaire misstanden, zoals De Haan die heeft gezien en ervaren, ‘slechts’ in een klein boekje staan vermeld.

3.4.3 De gelovige

In zijn tekst spreekt De Haan, tenslotte, in de persona van gelovige, God aan op zijn beloften van rechtvaardigheid, gerechtigheid en solidariteit. Hij doet dit, zo wil ik betogen, omdat hij vreest dat, op basis van het gedrag van het Engelse en Franse volk, mensen niet in staat zijn om solidariteit te realiseren. Dit sluit aan bij Rorty die stelt dat mensen gewoonweg niet gemaakt zijn met solidariteit als onderdeel van hun wezen. De opstelling van de Fransen en Engelsen laat bovendien duidelijk zien dat wij mensen altijd blijven denken in ‘wij’ en ‘zij’, zeker als het gaat om persoonlijke (de gevangenbewaarder is afhankelijk van machtspolitiek van de Tsaar) of economische belangen (het Engelse en Franse volk is afhankelijk van goede Russische economische contacten).

In *In Russische Gevangnissen* komt deze overtuiging duidelijk naar voren: “Want de Russische regering is volkomen overtuigd van het lijdelijk toezien van het Engelse volk met zijn sterk rechtsgevoel en van het Franse volk met zijn revolutionair verleden” (34). Een goede verstaander ziet in deze beschrijving van De Haan opnieuw de ironie: De Haan noemt het sterke rechtsgevoel van de Engelsen, maar waar is dat gevoel gebleven als het gaat om de rechten van de politieke gevangenen in de Russische gevangnissen? Hij roemt het revolutionaire verleden van het Franse volk. Maar waar is die revolutionaire houding die de Franse Revolutie heeft ontketend gebleven, als het gaat om een mogelijke verandering in het leven van de toenmalige Russische politieke gevangenen? In wezen maakt hij met zijn tekst het Engelse rechtsgevoel en het Franse revolutionaire verleden tot karikaturen.

Dat De Haan met zijn tekst toch een beroep doet op het Engelse en Franse volk om de politieke situatie te keren lijkt overbodig, onzinnig en aan dovemans oren gericht. Maar, zijn tekst, zijn taal, is simpelweg het enige wapen dat hij in de strijd kan gooien. En in het heetst van zijn talige strijd, als hij twijfelt aan het effect van zijn woorden, spreekt hij God aan. Als schrijver is hij in deze kwestie immers slechts een spreekbuis van, zoals hij zelf schrijft, “[...] de duizenden en duizenden, die lijden in Orel en Sarátov, in Tobolsk, Pskov, Sebastopol, Tiflis, Nicolajevsk, [...]” (115). Als er niemand luistert, dan zal God toch zeker uitkomst bieden door bloedschuld op te eisen: “Hij, die bloedschuld opeist, zal zich hunner herinneren” (115).

De Haan herhaalt het concept van bloedschuld een aantal keren (cf. pp. 83, 93 en 153). Dit lijkt op een soort rituele, religieuze herhaling en benadrukt de profetie van God als wreker. In hoofdstuk vier komt deze vorm van herhaling nogmaals aan de orde. Dat De Haan zich tot de God van de joodse Tenach en traditie richt, lijkt vanuit zijn eigen achtergrond als Jood begrijpelijk.³⁴ In deze traditie wordt God gezien als de rechtvaardige rechter, die bij zijn wederkomst op aarde, al het onrecht en degene die dit onrecht hebben veroorzaakt, zal doen verdwijnen. De Haan vraagt deze God nu om een concreet wonder te doen voor de politieke gevangene, om een ingreep in hun leven en in de geschiedenis van het Russische rechtssysteem. Met deze oproep aan God, of sterker nog, met deze politieke én

---

34 Een belangrijk verschil tussen het Christendom en het Jodendom is dat voor de Christenen de Messias al op aarde is gekomen in de persoon van Jezus en voor het Jodendom de Messias nog moet komen. Met andere woorden: voor de Christenen heeft de verlossing zich al voltrokken door het sterven en opstaan van Jezus; voor de Joden laat die verlossing nog op zich wachten.

religieuze provocatie richting het Engelse en Franse volk die niet handelen, eindigt De Haan zijn verhaal. Hij tilt als het ware de hele zaak rond de politieke gevangen boven het aardse, in de handen van een God die zowel kan luisteren als recht spreken, maar die niet afhankelijk is van menselijke taal.

In dit hoofdstuk heb ik onderzocht hoe De Haan, in verschillende personae tussen kijken en spreken, de taal inzet om zorgwekkende zaken te benoemen, hetzij met constatief taalgebruik, hetzij met ironie. Een ander aspect van De Haans taalgebruik dat wel genoemd maar onderbelicht is gebleven, is de retorische stijfheid van herhaling. De Haan maakt in zijn 'boekje' veelvuldig gebruik van herhaling, bijna op het irritante af. Al de herhalingen suggereren, dat de taal niet over andere woorden beschikt om de boodschap van De Haan duidelijk te maken, dat het bruikbare vocabulaire beperkt is. In dit geval wordt De Haan in de praktijk geconfronteerd met zijn eigen inzicht dat de taal als expressievermogen tekortschiet om zielenroerselen onder woorden te brengen. In het volgende hoofdstuk wil ik onderzoeken hoe De Haan het aanpakt om zaken die niet te benoemen lijken, die de spreker tot een soort van stotteren brengen, toch te beschrijven.

